

РОЗДІЛ 5. ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНІ НАСЛІДКИ ТІНЬОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ В УКРАЇНІ

SOCIAL AND ETHICAL CONSEQUENCES OF SHADOW EMPLOYMENT IN UKRAINE

У матеріалах дослідження узагальнено причини та соціально етичні наслідки тіньової економіки в цілому та тіньової зайнятості зокрема. Основною метою проведеного дослідження є визначення вагомості соціально-етичних наслідків тіньової зайнятості для населення та економічного розвитку України. Актуальність вирішення даної наукової проблеми полягає в тому, що дослідження життєвих траєкторій, що ведуть до тіньової зайнятості та соціально-етичних її наслідків надасть змогу розробити та вживати певних дій, щодо зменшення масштабів неформальної зайнятості з моменту вибору освітнього шляху до формування легальних можливостей отримувати високий рівень доходу. Об'єктом дослідження обрано причини та наслідки тіньової зайнятості в Україні. Результати проведеного дослідження можуть бути корисними для формування національної моделі протидії мінізації економіки, шляхом впливу на формування професійної доцільності та мотивації до легальної праці.

Ключові слова: тіньова економіка, зайнятість, тіньова зайнятість, причини тіньової зайнятості, наслідки тіньової зайнятості.

The research materials summarize the causes and socio-ethical consequences of the shadow economy in general and shadow employment in particular. The main goal of the study is to determine the significance of the socio-ethical consequences of shadow employment for the population and economic development of Ukraine. Systematization of literary sources and approaches to solving the problem has shown that the very attempt to define the concept of the "shadow" economy undoubtedly causes many problems, since it has many definitions and various meanings, and the spectrum of consequences extends to both individual employees and employers and the people of the country as a whole. The relevance of solving this scientific problem lies in the fact that the study of life trajectories leading to shadow employment and its socio-ethical consequences will allow developing and taking certain actions to reduce the scale of informal employment from the moment of choosing an educational path to the formation of civic consciousness and morality of using all legal opportunities to receive a high level of income. Analysis of shadow economic activity gives grounds to assert that the informal and hidden economy not only has negative consequences, but also serves as a kind of shock absorber in solving socio-economic problems: it forms a layer of entrepreneurs, affects the accumulation of free funds, creates conditions for self-employment and additional employment. It has been studied that the shadow economy is part of social production, producing a certain part of GDP and it is in it that income is created for a wide segment of the population, which creates an additional share of consumer demand. The study of varieties of "shadow" schemes and the amounts of extra-budgetary income makes it possible to propose corrective measures to reduce them when the country emerges from the crisis, since today the motives of personal enrichment prevail over civic duties. The object of the study was chosen to be the causes and consequences of shadow employment in Ukraine. The results of the study may be useful for forming a national model of combating the shadow economy by influencing the formation of professional expediency and motivation for legal work.

Keywords: shadow economy, employment, shadow employment, causes of shadow employment, consequences of shadow employment.

УДК 338.27

DOI: <https://doi.org/10.32843/infrastruct81-22>

Тимкович О.І.

к.е.н., доцент,
доцент кафедри
соціального забезпечення
та управління персоналом,
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Tymkovich Oksana

Ivan Franko National University of Lviv

Постановка проблеми. Сьогодні тіньова зайнятість є актуальною проблемою для України. Її причинами є збільшення розриву між багатими і бідними та втрата довіри населення до влади.

Як наслідок, громадяни України опинилися перед вибором: вони не мають іншої альтернативи, окрім як створювати малі та середні підприємства, що провокуватимуть тіньову зайнятість, яка одночасно дає громадянам шанс на виживання та чинить руйнуючий вплив на соціальний та економічний клімат в Україні. Сукупність діаметрально-протилежних дій на розвиток країни визначає актуальність вивчення соціально-етичного аспекту тіньової зайнятості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Тема мінізації економіки актуалізується з кожним роком завдяки руйнуючим наслідкам для соціально-економічного розвитку та стає предметом вивчення для багатьох вітчизняних вчених: В. Базилевича, О. Барановського, О. Бандурки, З. Варналія, А. Гальчинського, В. Геєця, О. Коркоц, В. Мунтіяна, Ю. Пахомова, Т. Приходько, А. Чухна та ін.

Не залишилися осторонь актуальної проблематики такі зарубіжні вчені як : Г Абадінські, Б. Даллаго, А. Ділнот, Е. де Сото, Б. Контіні, К. Макафі, П. Мауро, К. Моріс, С. Роттенберг, В. Танзі, У. Тіссен, Е. Фейг та інші.

Однак сама спроба дати визначення поняттю «тіньової» економіки, безсумнівно, викликає багато проблем, оскільки воно має багато визначень і різноманітних значень. Таке поняття зустрічається у літературних джерелах ще як «сіра економіка», «прихована економіка», «неформальна економіка», «паралельна економіка», «незарєєстрована економіка» та ін.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення вагомості соціально-етичних наслідків тіньової зайнятості для населення та економічного розвитку України. Основними методами дослідження, які використані у дослідженнях були методи системного та порівняльного аналізу, графічний, історичний та логічний методи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тіньова економіка завжди була присутня в економічних системах, де держава відігравала значну роль у координації економіки. Незважаючи на це, тіньову економіку як явище не змогли подолати жодні адміністративні чи інші санкції, окрім того спостерігається зростання її обсягів як в окремих

країнах так і в світовому господарстві. Динаміка інтегрального показника тіньової економіки України свідчить, що третя частина економіки із 2010 року перебуває у тіні (рис. 1) [1].

В Україні станом на 2020 рік майже чверть ВВП – або 846 млрд гривень – перебуває в тіні. На сьогодні ці втрати значно зросли, а діапазон використовуваних схем розширився (рис. 2).

Аналіз тіньової економічної діяльності дає підстави стверджувати, що неформальна і прихована економіка не тільки має негативні наслідки, але і служить своєрідним амортизатором при вирішенні соціально-економічних проблем: формує шар підприємців, впливає на накопичення вільних грошових коштів, створює умови для самозайнятості та додаткової зайнятості. Також слід зазначити, що тіньова економіка є частиною суспільного виробництва, виробляючи певну частину ВВП і саме в ній створюється дохід для широкого прошарку населення, яке створює додаткову частку споживчого попиту. Таким чином, тіньову економіку можна розглядати як об'єктивно обумовлений

Рис. 1. Динаміка інтегрального показника рівня тіньової економіки, ВВП та індексу інфляції України з 2010–2023 рр.

Джерело: сформовано автором на основі [2; 3; 4; 5]

Рис. 2. Приблизні обсяги тіньової економіки та втрати бюджету від кожної тіньової схеми [6]

Джерело: сформовано автором на основі [6]

соціально-економічний механізм, що компенсує упущення і недосконалість правових соціально-економічних відносин.

Щодо тіньової зайнятості, то саме її форма і величина включають суттєвий соціально-етичний аспект розвитку бізнесу зокрема і держави в цілому. Умови розвитку бізнесу, адміністративні та інші перепони можуть сприяти формуванню потреби у незадекларованій праці. Такими умовами можуть виступати скорочення виробництва в період економічної кризи, структурні перетворення, що руйнують господарські зв'язки, неефективність регуляторних та організаційних інструментів на ринку праці, несприятливі умови функціонування малого та середнього бізнесу в країні, недосконалість фінансової політики, відсутність ефективного механізму, що забезпечує контроль і покарання за порушення роботодавцями чинного законодавства у сфері трудових відносин, низький рівень доходів громадян та зростання бідності серед працездатного населення, наявність державних стандартів, що демотивують населення наповнювати бюджет та здійснювати соціальні виплати тощо. Причинами зростання тіньової зайнятості зі сторони неофіційно зайнятих осіб можуть бути: уникнення сплати податків на приріст капіталу, потреби сплачувати внески на соціальне та медичне страхування, необхідності дотримуватись правових стандартів щодо виплати мінімальної заробітної плати, стандартів безпеки, документації, пов'язаної з працевлаштуванням іноземців, необхідності подавати статистичні та інші звіти та можливість для працівників, які є неформально зайнятими скористатися різними соціальними трансфертами [7].

Феномен незадекларованої робочої сили зростає, особливо на ранніх стадіях перетворень, а також під час криз і рецесій. Дійсно, статистичні дані показують систематичне зменшення кількості людей, які працюють у тішовій економіці в Україні. Спочатку у структурі тішової зайнятості переважали працівники із низьким рівнем кваліфікації, зайняті, наприклад, в сільському господарстві, садівництві та будівництві, сфері послуг [8].

Для людей з низькою кваліфікацією незадекларована праця є єдиним шансом отримати будь-яку роботу і часто є єдиним джерелом доходу. Але останнім часом в структурі тішової зайнятості переважають висококваліфіковані фахівці. Причинами такого явища можуть бути погіршення становища людей з вищою освітою на ринку праці, збільшення попиту на послуги, які надають ці люди (наприклад, репетиторство), або зростання попиту на роботу, яку виконують ці люди, яка нижча їхньої кваліфікації (робота на будівництві). Емпіричні дослідження цього питання є досить складним, оскільки опитані можуть приховувати інформацію про свою зайнятість, боячись втратити набуті блага, матеріальні та соціальні допомоги, джерело доходу тощо, а

отже можна стверджувати про набагато більший масштаб тішової зайнятості в Україні, а ніж задекларований у статистичних звітах.

В Україні співвідношення офіційно працюючих українців до неофіційно працюючих становить 1 до 2. Це означає, що не менше 10 млн українців працюють неофіційно та отримують тішові доходи [9]. Феномен "тішової" заробітної плати полягає в наявності комбінованої форми оплати праці, що передбачає часткову виплату заробітної плати, яка здійснюється неофіційно [10]. Через приховування заробітної плати процес накопичення коштів в ощадній системі і розвитку її інвестиційного потенціалу може сповільнитися.

Існують певні припущення, що окрім макро- та мікро- соціально-економічних факторів на вибір людини працювати неофіційно впливають певні життєві траєкторії (рис. 3).

1. Випадковий вибір освіти. Біографічні бесіди чітко показують, що першим чинником на шляху до незадекларованої праці є система освіти. Для старшого покоління та «незарєєстрованих» із менших міст характерний непродуманий, випадковий вибір школи, зумовлений як об'єктивними умовами (близькість школи), так суб'єктивними – відсутністю достатнього визнання власних інтелектуальних і навіть фізичних здібностей. Так чи інакше, 41 % «незарєєстрованих» вийшли на ринок праці, не маючи професії – тому, що або не хотіли (не могли) працювати за здобутою професією, або тому, що обмежилися загальною освітою.

2. Випадкова робота. «Випадковість» першої роботи особливо поширена серед молодих «незарєєстрованих» людей. вихід на першу роботу, випадкову для більшості молодих людей, у 60 % випадків є добровільним чи викликаний економічним тиском необхідністю утримувати сім'ю, ставати самостійними, заробляти власні гроші тощо.

3. Втрата першої роботи. Дослідження показують, що майже для половини респондентів першою була легальна, повністю оформлена робота. Більше того, 60 % респондентів оцінюють її як «хорошу роботу», а 37 % – як найкращу роботу, яку вони коли-небудь мали. Лише 6 % респондентів від початку ставилися до своєї першої роботи як до тимчасової та не бачили в ній майбутнього.

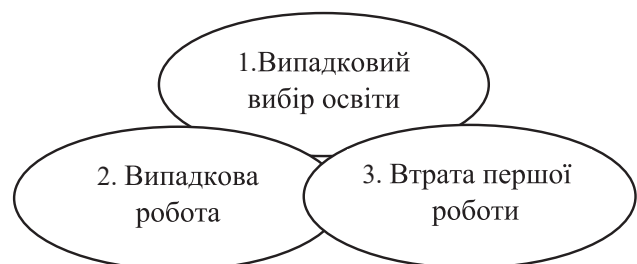

Рис. 3. Траєкторії, що ведуть до тішової зайнятості

Джерело: сформовано автором на основі [11]

Як причину зміни роботи на неофіційну чоловіки найчастіше називають зміну роботи за власним бажанням (21 %), або звільнення (18 %). Жінки, натомість, втрачали першу роботу переважно через вагітність та необхідність догляду за дитиною (22 %).

Тож з точки зору професійного шляху можна виділити кілька моделей початку роботи в незареєстрованій системі. По-перше, можна потрапити в «тіньову зайнятість» з початку професійної діяльності, не намагаючись працевлаштуватися легально (наприклад, я скажу, що моя освіта просто не дозволяє мені заробляти хороші гроші) [11].

По-друге – перехід у «сіру зону» з легальної роботи внаслідок одноразової події чи імпульсу, наприклад, звільнення після тривалого періоду роботи або відпустки по догляду за дитиною. У таких випадках незадекларована праця стає також єдиним доступним чи зручним рішенням. Типовими представниками цієї моделі є літні чоловіки та жінки з дітьми.

По-третє – це поступове входження в «тіньову зайнятість»: спочатку незареєстрована робота розглядається як перехідний етап, працівники все ще намагаються знайти легальну роботу (іноді їм це вдається, принаймні на певний час), поки на фінальній стадії пошуку не здадуться і не відмовляться від пошуку роботи за контрактом. Звичайно, влаштуватися на першу незадекларовану роботу не завжди означає залишитися в «сірій зоні», особливо коли вона використовується, наприклад, для заробітку додаткових грошей під час навчання, однак, цей тип досвіду послаблює чутливість до «легальності роботи» і може сприяти подібному вибору в майбутньому.

Соціально-етичні наслідки тіньової зайнятості переважно пов'язані із довгостроковими негативними ефектами, а саме із втратою кваліфікації та професійних навичок, зниженням культурного рівня особистості, особливо це стосується висококваліфікованих осіб, які починають надавати послуги, що потребують навиків робітничих професій, відсутністю контролювати умови праці та якість вироблених товарів і наданих послуг, зменшенням стимулів для розвитку тощо [12].

Довгострокові вигоди, що впливають з легалізації зайнятості, є актуальними всіх зацікавлених сторін: для працівників полягають у набутті прав на державне пенсійне забезпечення та захисту прав у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності у зв'язку з хворобою. Для роботодавців – у фундаментальній важливості зареєстрованої робочої сили для чесної конкуренції, а для всієї країни – для податкових надходжень і забезпечення джерел фінансування поточних і майбутніх виплат.

Відомо, що якщо доходів від поточних відрахувань до бюджету недостатньо для реалізації набутих прав, необхідно забезпечити приплив

коштів з інших державних фондів, збільшити внутрішній борг або зменшити розмір виплачуваних допомог – це завжди пов'язано з високими політичними ризиками [12]. Також відомо, що навіть люди, які працюють за межами легального ринку праці, повинні отримувати певну допомогу в разі необхідності, а витрати несе суспільство.

Висновок. Отже легалізація праці – це прояв «громадянської моралі». Працівники, і роботодавці опиняються в гіршому становищі через тіньову зайнятість. Працівник має слабку переговорну позицію і, як наслідок, отримує менше, ніж міг би отримати в контексті відсутності кредитоспроможності та правового захисту. Роботодавець, у свою чергу, не тільки несе ризик покарання у разі перевірки, але, що важливіше, не може оприлюднити частину витрат, які він несе на оплату праці незадекларованих працівників.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ЗАСПISOK:

1. Приступа Т. В., Чайковська М. А. Тіньова економіка та її вплив на соціально-економічний розвиток України. *Приазовський економічний вісник*. 2019. Випуск 1(12). С. 56–61.
2. Внесок у неформальний сектор економіки. URL: https://eiti.gov.ua/ekonomichni-ta-socialni-efekti/vnesok-v-ekonomiku-ukrayini/vnesok_u_neformalnij-sektor-ekonomiki/
3. На яких схемах тіньової економіки держава втрачає найбільше? URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/10/31/721290/>
4. Валовий внутрішній продукт. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/2021/>
5. Індекс інфляції. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/2010/>
6. Досліджено схеми тіньової економіки URL: <https://apitu.org.ua/doslidzheno-skhemu-tinovo-ekonomiki/>
7. Muster R. Zjawisko szarej strefy w Polsce. *Polityka Społeczna*. № 461 (8), 2012. S. 12–16.
8. Głabicka K. Rynek pracy w jednoczącej się Europie, Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP. 2005.
9. Любченко оцінив масштаби тіньової зайнятості в Україні. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/21/novyna/suspilstvo/lyubchenko-oczinyv-masshtaby-tinovo-ekonomiki-ukrayini>
10. Смирна К. В. Проблеми поширення тіньової зайнятості та її вплив на економічну безпеку держави. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2023. № 10 DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-10-03-02>
11. Baczko-Dombi A., Giza A. Droga do “szarej strefy”. *Społeczne mechanizmy wykluczenia. Przegląd Socjologiczny* 4.63 (LXIII). 2014. S. 107–137.
12. Орлик О. В. Неформальна зайнятість населення як фактор тінізації та економічної небезпеки. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2020. № 1 (72). С. 164–177. DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.1\(72\).2020.164-177](https://doi.org/10.33987/vsed.1(72).2020.164-177)

REFERENCES:

1. Prystupa, T. V., Chaikovska M. A. (2019) Tinova ekonomika ta yii vplyv na sotsialno-ekonomichni rozvytok Ukrainy. [Shadow economy and its impact on the socio-economic development of Ukraine] *Pryazovskiy ekonomichnyi visnyk*, vol. 1(12). pp. 56–61. [in Ukrainian].
2. Vnesok u neformalniy sektor ekonomiky [Contribution to the informal sector of the economy]. Available at: https://eti.gov.ua/ekonomichni-ta-socialni-efekti/vnesok-v-ekonomiku-ukrayini/vnesok_u_neformalnij_sektor_ekonomiki/
3. Na yakikh skhemakh tinovoi ekonomiky derzhava vtrachaie naibilshe? [In which shadow economy schemes does the state lose the most?]. Available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/10/31/721290/>
4. Valovy vnurishniy produkt [Gross domestic product]. Available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/2021/>
5. Indeks inflatsii [Inflation index]. Available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/2010/>
6. Doslidzheno skhemy tinovoi ekonomiky [Shadow economy schemes investigated]. Available at: <https://apitu.org.ua/doslidzheno-skhemy-tinovoi-ekonomiky/> [in Ukrainian].
7. Muster R. (2012) Zjawisko szarej strefy w Polsce. [The phenomenon of the grey zone in Poland] *Polityka Społeczna*, no. 461 (8), pp. 12–16. [in Poland]
8. Głębicka K. (2005), Rynek pracy w jednoczącej się Europie, [The labor market in a uniting Europe] Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP [in Poland]
9. Liubchenko otsynv masshtaby tinovoi zainiatosti v Ukraini [Lyubchenko assessed the scale of shadow employment in Ukraine]. Available at: <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/21/novyna/suspilstvo/lyubchenko-oczynyv-masshtaby-tinovoyi-zajnyatosti-ukrayini>
10. Smyrna K. V. (2023). Problemy poshyrennia tinovoi zainiatosti ta yii vplyv na ekonomichnu bezpeku derzhavy. [Problems of the spread of shadow employment and its impact on the economic security of the state] *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriya: ekonomika ta upravlinnia*, no. 10. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-10-03-02> [in Ukrainian].
11. Baczko-Dombi A., Giza A. (2014) Droga do “szarej strefy”. [The road to the “gray zone”]. *Społeczne mechanizmy wykluczenia. Przegląd Socjologiczny*, no. 4 (63), pp. 107–137.
12. Orlyk O. V. (2020). Informal employment of the population as a factor of shadowing and economic danger [Informal employment of the population as a factor of shadowing and economic danger]. *Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen*, vol. 1 (72), pp. 164–177. DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.1\(72\).2020.164-177](https://doi.org/10.33987/vsed.1(72).2020.164-177) [in Ukrainian].